«نالی» ...

هەندێ زانیاری تازە

دکتۆر عەبدوڵڵا محەمەد حەداد

پێشەکی:

ووردبوونەوە لە لایەنەکانی جیهانی فراوانی (نالی) و قوتابخانە شیعرییەکەی، مەبەس و ئامانجی ئەم کورتە باسە نیە.. لەم دەرفەتەدا، تەنیا هەوڵ دەدەین تیشکێك ئاراستەی سووچێکی ژیانی ئەم لووتکە سەرکەشەی ئەدەبیاتی کوردی بکەین و هەندێ زانیاری لەم بارەیەوە پێشکەش بە خوێنەری هێژاو خۆشەویست بکەین..

بێ گومان بەرهەم و نووسینی هەر شاعیرێك ـ وەکو یاسایێکی گشتی ـ، بەهێزترین سەرچاوەیە بۆ تێگەیشتنی بارو دۆخی ژیانی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسیو رۆشنبیریی ئەو شاعیرە..

بەم هۆیەوە بۆی هەیە هەندێ شتی نادریارو نەزانراو بدۆزرێتەوە.. لە بارەی (نالی) شەوە، چەند مامۆستایێك ئەم ئەرکەیان گرتۆتە ئەستۆ و هەوڵێکی باشیان داوەو تا ئەندازەیەکیش نیشانەیان پێکاوە[1]..

ئاشکرایە کە قسەو شاهێدی ئەو کەسانە پتر بروای پێ دەکرێ ئەگەر هاتوو هاوچەرخی شاعیرەکە بوون.. یاخود لە نزیکەوە شاعیرەکەیان ناسیبێ.

هەر سەرچاوەیەکیش لەسەر دەمی شاعیرەکەوە نزیکتربێت، پتر چاوەروانی «راستی» لێ دەکرێت، بەتایبەت ئەگەر نووسەرەکەی یەکێکی راستگۆ و دەست پاك و ئەمین بێت.

(نالی) و (خۆدزکۆ)

بە پێی ئاگاداری ئێمە، کۆنترین سەرچاوە کە تیایدا باسی «نالی» کرابێت، باسەکەی (ئەلکساندر خۆدزکۆ)یە لە بارەی «دیالێکتی سلێمانی»[2] وە... (خۆدزکۆ) لە پێشەکی باسەکەیدا ـ کە لە ساڵی (١٨٥٧) بە فرنسی بڵاو کراوەتەوە ـ سێ چوار دێری بۆ «نالی ئەفەندی» تەرخان کردووە.. زانیاریەکانی لەم بارەیەوە، لە ساڵەکانی (١٨٥٣ ـ ١٨٥٤) لە شاری پاریس لە ئەحمەد پاشای بابان[3] وەرگرتووە...

(خۆدزکۆ) بەم چەشنەی خوارەوە لە (نالی) دواوە:

«.. زانایەکی بە ناوبانگی کورد ـ ئێستا ـ لە شاری دیمشق لە سوریا دەژی، ناوی ئەو زانایە مەلا خدر «مـولا خضر ـMoLLa Hezir ، بەلاّم زیـتـر بە ناوە ئەدەبیەکەی نالی ئەفەندی «نعلی أفندی»ەوە ناسراوە. ئەم زاتە بەهرەی خۆی ـ وەکو پسپۆرێکی شارەزا ـ بۆ دیراسەکردنی دیالێکتەکانی کوردستانی وولآتەکەی تەرخان کردووە، هەروا لەمەو بەر کتێبێکی ڕێزمانی «Grammaire» عەرەبی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردیەوە..

«ئەحمەد خان[4]، کە لە نزیکەوە نالی ئەفەندی دەناسێ، بەڵێنی دامێ کە .. لە دەرفەتێکی لە باردا ـ بە سەروکی زمانەوانەکانی میللەتەکەی بمناسێنێ.[5]».

ئەو مامۆستایانەی کە لەم سەرچاوەیە دواوون (بەتایبەت مامۆستا مسعود محمد). لەسەر ئەوە ڕێك کەوتوون: نرخی لەوەدایە کە (نالی) لە سالآنی ١٨٥٣ ـ ١٨٥٤ لە شامدا بووە، ئەمەش بۆتە هۆی ڕاستکردنەوەی هەندێ هەڵە لە بارەی ژیانی نالیەوە[6].

ئەوەی ڕاستی بێ، نووسینەکەی (خۆدزکۆ) بە سەرچاوەیێکی باوەڕپێکراو لە قەڵەم دەدرێ، نەك تەنیا لەبەر ئەوەی کە نووسەرەکە هاوچەرخی شاعیر بووە، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە ئەو کەسەی باسی «نالی»ی بۆ کردووە، «ئەحمەد پاشای بابان»ە ..

ئەم پاشایەش، لە هەموو کەسێك زیاتر «نالی»ی ناسیووەو بەو پەڕی ڕێزو حورمەتیشەوە ناوی بردووە.

وا دەردەکەوێ هەر لەو سالآنەدا، (نالی) قەسیدە بەناو بانگەکەی:

[قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مروور
ئەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری (شارەزوور)]ی بۆ سولەیمانی ڕەوانەکردوە[7]

ئەوەندە هەیە، ئەو کتێبەی کە «نالی» لە بارەی ڕێزمانی عەرەبیەوە کردووە بە کوردی، تا ئەمڕۆ نەدۆزراوەتەوەو هیچیشی لێ نازانین..

بەدووری نازانم لە داهاتوودا دەستنووسێکی لە شوێنێکدا بدۆزرێتەوە.. هەر وا جێگەی داخیشە لێکۆڵینەوەکانی «نالی» لە بارەی (دیالێکتەکانی زمانی کوردیەوە) هیچ سەرو سۆراغێکیان دیار نیە.. وا دەردەکەوێ ئەم بەرهەمانە، بە ئاگاداری «ئەحمە پاشا»وە ئامادە کراون.

شیعرەکەی حاجی قادری کۆیی:

سەرچاوەیێکی ڕەسەنی دیکە کە دوای نووسینەکەی (خۆدزکۆ) نووسراوە، شیعرەکەی «حاجی قادری کۆیی»یە (١٨٢٤؟ ـ ١٨٩٧):

شەهسواری بەلاغەتی کوردان
یەککە تازی فەصاحەتی (بابان)[8]..

مامۆستا (مستەفا حەمە بۆر) لە ساڵی ١٩٨٢، لە ووتاری «مژدەی دۆزینەوەی ساڵی تیا مردنی نالی»دا لێی دواوەو لەبەر ڕۆشنایی دەستنووسێکی (علی ئاغای نەو[illegible]) ـ کە لە نێوان سالآنی (١٢٩٦ . ١٣١٢ هـ) واتە (١٨٧٨ ـ ١٨٩٥ عیسەوی) لەناوچەکانی کەرکوك و سولەیمانی و کۆیەدا نووسراوە ـ «مێژووی وەفاتی (کوردی)و (نالی)ی بەپێی شیکردنەوەی شیعرەکە (بە حیسابی ئەبجەد) دەست نیشان کردووە. ئینجا ڕوونی کردۆتەوە کە مستەفا بەگی صاحیبقران (کوردی) لە ساڵی (١٢٧٦ هیجری = ١٨٥٩ عیسەوی) وەفاتی کردووە، مەلا خدری (نالی)ش لە ساڵی ١٢٨٩هـ = (١٨٧٢ ـ ١٨٧٣) میلادی وەفاتی کردووە[9].

ئەم نوختەیە لەگەڵ بۆ چوونەکانی مامۆستایان: (مسعود محمد و حەمەی مەلا کریم) یەك دەگرێتەوەو لەو ڕاستییەش نزیکمان دەکاتەوە کە (نالی) لەساڵی (١٨٥٥) یا (١٨٥٦)دا وەفاتی نەکردووەو بەڵکو پتر ژیاوە.

سەرچاوەیەکی تازە

جا بۆ ئەوەی ساڵی کۆچ کردنی مەلا خدری شارەزووری (نالی) زیاتر ڕوون بێتەوە، ئەو «ڕاستییە»ش لای گشت ڕووناکبیرانی کورد بچەسپێ، وا پەنا دەبەینە بەر سەر چاوەیێکی تر کە تیادا، ئاشکرا

سالی کۆچی دوایی شاعیری مەزنمان دەست نیشان کراوە، هەر وا ناوی ئەو گۆڕستانەش تۆمار کراوە کە تیادا بەخاك سپێردراوە.

ناو نیشانی سەرچاوەکە «عثمانلی مؤلفلری»ە (واتە: نووسەرانی عوسمانی) کە لەلایەن (محمد طاهر بەگی بورسەلی)مەوە نووسراوە.

ئەم کتێبە بریتیە لە چەند بەرگێك و لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم ئامادەکراوە.. بەداخەوە چاپە کۆنەکەی کتێبەکەمان لە کتێبخانەکانی (پاریس) دا نەدۆزیەوە، بۆیە پەنامان بردە بەر چاپە تازەکەی کە بە حەرفی لاتینی لە سالی (١٩٧٢)دا لە ئەستەموول بلاوکراوەتەوە..

لە لاپەڕە (٢٨٤)ی بەرگی دووەمی کتێبەکەدا ئەم چەند دێرەی خوارەوە دەربارەی (نالی) نووسراوە:ـ

«نالی»ـ مەلا خدر (١٢٩٠هـ)=١٨٧٣

«لە گوندێکی سەر بە سلێمانی لە دایك بووە، خوێندن و تەحسیلی لە شاری سلێمانی و قەسەبەی قەرەداغ تەواو کردووە، بە زمانی کوردی دیوانێکی کاملی هەیە، بەسێ زمانیش شیعری ئەوەندە رەنگینی هەیە کە بەهونەرەکانی جوانکاری رازاونەتەوە ..

«لە سالی (١٢٩٠)دا لە حەجی شەریف هاتەوە ، ئەو ماوەیەی کە لە ئەستەموول مایەوە، بەو پەڕی رێزو شکۆداریەوە زاناو شاعیرەکانی ئەستەموول روویان تێ دەکرد ..پاش بەینێك وەفاتی کرد و لە گۆڕستانی (قاراجا احمد)

– Karaca Ahmed – تەرمەکەی بە خاك سپێردرا.. ئەمەش نموونەیێکە لە شیعرە بەرزو بەتامەکانی :

گاهی تسبیح و گەبادە
گاهی نقشی رخی سادە
سنگە دردنلە دنیادە
نلر چکتم،نلر چکتم...»[10]

★★★

لەبەر رۆشنایی ئەم کورتە سەرگوزشتەیەدا، دەتوانرێ بەدڵنیاییەوە هەندێ قسە دەربارەی (نالی) یەوە بکرێ:

١ـ (نالی) لە سالی (١٢٩٠)ی هیجری [=(١٨٧٣)ی عیسەوی]دا لە حەج گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەموول .. ئەم نوختەیە قسەکەی خوا لێخۆشبوو مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە دەسەلمێنێ ، چونکە ئەو (مەلا عەبدوڵلا)ـ هەر وەکو مامۆستا (مسعود محمد) دەگێڕێتەوەـ لە سالی (١٢٨٨)ی هیجریدا لە حەج (نالی)ی چاو پێ کەوتووە،(نالی) ئەوسلکە زۆریش پیر بووە[11] ..ئەم راستیەش لەگەڵ ناوەرۆکی شیعرەکانی دەوری پیری (نالی)دا دەگونجێ.

کەواتە، شیکردنەوەی شیعرەکەی (حاجی)بەحیسابی ئەبجەد، تەنیا ساڵێك جیاوازی هەیە لە گەڵ ئەوەی کە لەسەرچاوەی پێشوودا تۆمار کراوە..

دیارە کە هەڵەکردن لە (حیسابی ئەبجەد) یا لە شیکردنەوەی دا مەسەلەیێکی سروشتیو ئاساییەو نابێتە هۆی ئەوەی لە راستی لابدەین.

جا پێویستە نووسەرەکان ئاگاداری ئەوە بن کە (نالی)لە سالی [١٢٩٠هـ / ١٨٧٣م] کۆچی دوایی کردووە. بەپێی ئەو بەڵگە زانستیانەی سەرەوە، هیچ مەنجەتوو بەڵگەیەك بەدەست ئەو کەسانەدا نەماوە کە سالی (١٨٥٥)یا (١٨٥٦) بۆ کۆچی دوایی ئەو شاعیرە گەورەیە تۆمار دەکەن چونکە ئەم ١٧ ـ ١٨ ساڵە لە ژیانی شاعیرێکی وەکو (نالی)دا گەلێ حیسابی وردی بۆ دەکرێ.

٢ـ تەرمی پاکی (نالی) لە گۆڕستانی «ابو ایوب الانصاری» دا نەنێژراوە[12] ، بەڵکو لە گۆڕستانی (یاخود مەزاری): قەراجا احمد نێژراوە. ئەم نوختەیە لەگەڵ

راستیدا زیاتر دەگونجێ، چونکە (محمد طاهر بورسەلی) بە خۆی لە ئەستەموول ژیاوە و دیارە لەنزیکەوە ئاگاداری وەفاتی (نالی) بووە. ئەوەش هەیە کە گۆرستانی «ابو ایوب الانصاری» کەوتۆتە بەشی ئەوروپای ئەستەموولەوە کەچی گۆرستانی (قەراجا احمد) لە بەشی ئاسیای ئەو شارەدایە.

بە دووری نازانین تا ئێستاش کێلی سەر قەبرەکەی (نالی) مابێتەوە بەڵام کێ هەیە بەدوایدا بگەرێ ؟!.

٣ـ(نالی) نەك تەنیا لە کوردستاندا وەکو شاعیرێکی پایە بەرز بەناوبانگ بووە، بەڵکو وەکو زانایەکی بەرزی ئیسلامی سەردەمەکەیشی لای زاناو شاعیرانی ئەوساکەی حیجازو شام و ئەستەمولیش رێزو حورمەتی هەبووە.

٤ـ هەر وەکو دەرکەوت. جگە لەو دوو پارچە شیعرە تورکیەی کە لە دیوانی (نالی) دا بلاوکراوەتەوە[١٣] چەند شعرێکی‌تریشی بەو زمانە هەیە، ئەو دوو بەیتەی سەرەوەش، نموونەیێکی تازەیە ـ کە بێ گومان جێی خۆی لە دیوانی(نالی)دا دەکاتەوە.

ئەنجام :

دەست خستنی سەرچاوەی تازەو زانیاری نوێو بەڵگەی مێژوویی باوەر پێ کراو لە بارەی ژیان و بەرهەمی شاعیر و ئەدەبیانی کوردەوە، ئەرکێکی سەرەکیی تۆژێنەرو رەخنەگرانی ئەدەبیاتی کوردیە ئەم هەنگاوە ـ خۆی لە خۆیدا ـ دەبێتە هەوێنی پەرەپێدانی ئەدەب و رۆشنبیری گەلەکەمان لە هەمان کاتدا دەبێتە بەردەبازێك بۆ راستکردنەوەی هەڵەو بۆ چوونی ناتەواوو پرکردنەوەی کەلێنێکی تر ل. .واری بەر فراوانی ئەدەبیاتی گەلی کوردی ئێمەدا.. ئینجا چەند سەر ئەنجامێکی سودبەخش وەدەست دەهێنین.

ئومێدمان ئەوەیە، لەم ووتارەدا، کەرەستەیێکی دیکەمان خستبێتە بەر دەستی رەخنەگرو نووسەرانی کوردەوە..

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

(١) بۆ نموونە بروانە:

- .لاءالدین سجادی: مێژوی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، بەغدا (١٣٩١هـ ـ١٩٧١م)، ل (٢٥٠ـ٢٥٥).

- مسعود محمد: چەپکێك لە گوڵزاری نالی، بەغدا (١١٧٦).

- محمدی مەلا کریم: نالی لە کلاوڕۆژنەی شیعرەکانیەوە بەغدا (١٩٧٩).

(٢) Alexandre chodzkd: Etudes philoLogigues Surlalangue kurde Cdiatecte de Soleymanie , J. As. No 4 (1857).

ئێمە سودمان لە نوسخەکەی کتێبخانەی ئامۆژگای ناسیونالی زمانە زیندوەکانی رۆژ هەلات [I.N.L.C.o]لە پاریس وەرگرتووە، ئەم نوسخەیە ـ کە تەواوی فۆتۆکۆپیەکەیمان لایە. لە ژمارەی چواری Journal Asiatique ، سالی (١٨٥٧)ەوە دەرهێنراوە.)

(٣) هەر وەکو ئاشکرایە ئەحمەد پاشای بابان ـ دوای شکانی لەشکرەکەی بەرامبەر لەشکری دەولەتی عوسمانیو لەناوچوونی ئەمارەتی بابان و کەوتنی شاری سلێمانی ژێر دەسەلاتی راستەوخۆی دەولەت چوتە ئەستەموول و لەوێ گەلێ وەزیفەی بەرزی لە دەرەوەی ئەمارەتەکەیدا پێ دراوە،

لەدەوروبەری سالانی (١٨٥٣ـ١٨٥٤) نەخۆش کەوتووەو چوتە (پاریس) بۆ زیارەتی پزیشکەکانی ئەوێ، ئەو کاتە (خۆدزکۆ) لە قونسلخانەی روسیای قەیسەری لە پاریس فەرمانبەربووە، هاتنی ئەحمەد پاشای بەهەل زانیووە بۆ تەواوکردنی لێکۆلینەوەکانی دەربارەی زمانی کوردی (شێوەی سلێمانی).

(٤) (خۆدزکۆ) جارێك بە «ئەحمەد خان» و جارێکی کە بە «پاشا» ناوی ئەحمەد پاشای بردووە.

(٥) A. CHODZKO , op.cit. p.2 _

(٦) مسعود محمد: چەپکێك لە گوڵزاری نالی، ل (سی و یەك)،(سی‌ی‌و حەوت، سی‌ی‌و نۆ).

(٧)مامۆستای (رەحمەتی) علاءالدین سجادی دەڵی
«لە (١٨٣٤)دا کاغەزە بەناو بانگەکەی کە سەرەتاکەی ئەڵێ:
قوربانی تۆزی ڕێگەتم ....ئەنوسێ بۆ سولەیمانی ...»
(بروانە: علاءالدین سجادی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٣).
بەداخەوە مامۆستا سجادی لە دەست نیشان کردنی ساڵەکاندا لەبەر کەمی سەرچاوە ـ دوچاری هەندێ هەڵەبووە. مامۆستا مسعود محمد بە ووردی لە «چەپکێك لە گوڵزاری نالی»دا بۆ مەسەلەکە چووەو ئەو هەڵەو چەند هەڵەیێکی تریشی ڕاست کردۆتەوە.

(٨) لەبارەی دەقی تەواوی شیعرەکەوە، بروانە:
[دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی (سەردار حمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، پێداچوونەوەی مسعود محمد، لە چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی‌ی ڕۆشنبیری‌و لاوانی ناوچەی کوردستان، ١٩٨٦، ل (٢١٩ـ٢٢٧).

(٩) محەمەد مصطەفا حەمە بۆر: «مژدەی دۆزینەوەی ساڵی تیا مردنی نالی»، ڕۆژنامەی «هاوکاری»، ژمارە (٦٩٥) لە ١٩٨٣/٧/٧ ل (٤و١٠)؛ ژمارە (٦٩٦) لە ١٩٨٣/٧/٢١، ل (١٠و١١).

(١٠) BuRsALI, Mehmet Tahir Efendi : OsmanLi -
Muellifleri, Tl, Beyazit – Istanbul, 1972, p. 284 .

(١١) مسعود محمد: سەرچاوەی پێشوو ، ل (چل و پێنج).

(١٢) مامۆستا سجادی دەڵێ:
«لە ساڵی (١٨٥٥)ی میلادی وەکو هەمو ئەمامێکی ئەم کێتیە لە دیواخانی بادە نۆشاندا دائەنیشێ و شەرابی مردن لە تەمەنی (٥٨) ساڵیدا لەمەی گێری گەردون وەرئەگرێو ئەیخواتەوەو لە گۆرستانی «ابا ایوبی انصاری» دا ئەنێژرێو بۆ هەتا هەتایی سەری نوستوێتی ئەنێتەوە...»
(بروانە: علاء الدین سجادی: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٤).
هەر وەکو روونمان کردەوە، (نالی) لە ساڵی (١٨٧٣)دا وەفاتی کردووە لە گۆرستانی (قاراجا أحمد) نێژراوە.
لێرەدا پێویستە ئەوە بڵێن کە مامۆستای خوالێ خۆشبوو (علاء الدین سجادی) هەر چەندیش لە دەست نیشان کردنی ساڵەکاندا دوچاری هەندێ هەڵە بووە، بەڵام کتێبە نایابەکەی «مێژووی ئەدەبی کوردی» (کە بۆ یەکەمین جار لە ساڵی (١٩٥٢)دا لە چاپ دراوە)، نرخێکی مێژوویی‌و ئەدەبی یەکجار گەورەی هەیە.. ئەگەر پیاو وورد سەرنج بداتە شێوەی نووسینی مامۆستا، بۆی روون دەبێتەوە کە چەند ئەدیبێکی بەرز بووە.

(١٣) لەبارەی دەقی ئەو دوو پارچە شیعرە تورکیەی (نالی)موە، بروانە: «دیوانی نالی»، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، (پیاچوونەوەی محمدی مەلا کریم)، بەغدا، ١٩٧٦، ل (٢١٧ـ٢١٩).

دکتور مارف خەزنەدار لەبارەی ئەم دوو پارچە شیعرە هەندێ بیروڕای تایبەتی هەیە. (بروانە: دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، بەغدا ـ ١٩٧٧، ل (٢٢ـ٢٣).
لەبارەی ئەو تاقە شیعرە تورکیەش کە مامۆستا سجادی لە لاپەرە (٢٤٤)ی (مێژووی ئەدەبی کوردی)دا بڵاوی کردۆتەوە، هەر وەکو مامۆستا ئەحمەد تاقانە) ساغی کردۆتەوە هی (نابی)یە نەك هی (نالی).
(بروانە: ئەحمەد تاقانە: لەنێوان (نالی)و (نابی)دا، ڕۆژنامەی «هاوکاری»، ژمارە (١٠٦٧) لە ١٩٨٩/٤/١٣، ل (٧).

٩٨٩/٤/١٤

O